

Ədalət TAHİRZADƏ

Azərbaycan imperatorları

Agaməhəmməd şah Qacar

2002

144 Azərbaycan imperatorları: 2

T3/5 Nəşriyyat
T 17

ƏDALƏT TAHİRZADƏ

40839.

Ağaməhəmməd şah QACAR

(Tərcümeyi-hal ocerki)

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KİTABXANASI

"Kür" nəşriyyatı
Bakı – 2002

70547

+ T3 (2A)

Elmi redaktor:

Ismayıł MUSAYEV –

M.Ə.Rəsulzadə adına

Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
tarix elmləri doktoru

Bədii tərtibat
Elçin FAXRALI və Feyzi XIRXATALALI 'nindir

Texniki redaktor:
Xuraman ƏLİYUSİFQIZI

Ədalət TAHİRZADƏ.

Ağaməhəmməd şah Qacar. (Tərcümeyi-hal ocerki). Bakı. "Kür" nəşriyyatı, 2002. 44 səh.

Bu kitabça XVIII yüzildə dünyanın ən görkəmli hökmdarlarından biri, əzəmetli türk Qacar imperatorluğunun qurucusu Ağaməhəmməd şah Qacarın (1742-1797) yaşamından və işlərindən danışır. Çoxsaylı qaynaqların incələnməsi sonucunda yazılmış bu əsərdə Quzey Azərbaycan tarixşünaslığında Ağaməhəmməd şah haqqında ən geniş bilgi verilir.

Kitabça ali və orta məktəb müəllimləri, elmi işçilər, tələbə və şagirdlər üçün nəzərdə tutulub.

T 4702060100 – 014
061 – 2002

© Ədalət TAHİRZADƏ

Bəxtiyar VAHABZADƏ

ŞAHLAR BİZİM OLDU, ZƏFƏR ÖZGƏNİN...

(«Ön söz» yerində)

Gözümüzü açandan *qəddar İran şahı* kimi tanıdığımız *Ağaməhəmməd şah Qacarın* xalis türk oğlu olduğunu – Rusyanın Azərbaycanı işgal etmək niyyətini puça çıxarmaq amalına xidmət etdiyini mənə ilk dəfə mərhum tarix professoru *Zülfəli İbrahimov* (1910-1972) demişdi. O, mənə verdiyi bu məlumatla Ağaməhəmməd şah Qacar haqqında oxuduqlarından ürəyimə düşmüş qara xah yuyub apardı. O zamandan bu böyük türk sərkərdəsinin həyat və fəaliyyətini öyrənmək həvəsinə düşsəm də rus və Avropa tarixçilərinin yazdıqları məni qane etmir və rəhmətlik Z.İbrahimovun dediklərinin təsdiqini axtarırdım.

1993-cü ildə *Jan Gevrin* «Gənclik» nəşriyyatında buraxılan «*Xacə şah*» romanını oxudum. Bədii əsər olduğundan, əlbəttə, burada tarixi faktlarla yazıçı fantaziyası bir-birinə qarışmış və buna görə də Ağaməhəmməd şah Qacarın həqiqi simasını və dövlət xadimliyinin

tarixi gerçəkliyə nə qədər uyğun olduğunu müəyyənləşdirə bilmədim.

1996-ci ildə tarix professoru Süleyman Əliyarlinın redaktorluğu ilə buraxılan «Azərbaycan tarixi» kitabından bu böyük türk imperatorunun hansı böyük amalla yaşadığını və nəyin naminə qılınc çaldığını öyrəndim. Ancaq bu da Azərbaycan tarixində əvəzsiz xidmətləri olan bu böyük şəxsiyyətin əməllərinin, çaldığı zəfərlərin, qazandığı uğurların təfsilatını tam bilmək üçün yeterli deyildi.

Son illərdə yazdığı kitabları və məqalələri ilə məni sevindirən, əməlləri məramıma və qayəmə unison olan keçmiş tələbəm Ədalət Tahirzadənin böyük türk xaqanı Nadir şah haqqında kitabını oxudum. 700 ilə yaxın İran səltənətində hökm sürən türk sülalələri içərisində Səfəvilər haqqında nisbətən geniş məlumatımız var. «Nadir şah Əfşar» kitabında Əfşar sülaləsinin banisi Nadir şahın fütuhatlarını oxuyanda ürəyimdən keçdi ki, kaş Ə.Tahirzadə Qacar sülaləsinin başçısı Ağaməhəmməd şah Qacar haqqında da belə kitab yazdı. Bunu ona görə zəruri hesab edirəm ki, Ə.Tahirzadənin yazdığı kimi, böyük şair və mənim ustadım Səməd Vurğunun qüdrətli qələmi ilə yaranmış Qacar obrazı xalqda bu böyük türk oğlu haqqında mənfi təəssüfat yaratmışdı.

70 il bütün Sovetlər Birliyinin, o sıradan Azərbaycanın da ədəbiyyat və sənətində hakim olan *sosializm realizmi nəzəriyyəsi* tarixə və bugünə münasibətdə sinfiliyi əsas götürürdü. Tarixə münasibətdə bu nəzəriyyə özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi — guya keçmişdə nə varsa hamısı pis olmuş, bütün gözəlliklər yal-

niz Oktyabr inqilabından sonra yaranmışdır. Buradan belə çıxır ki, şahlar, sultanlar, xanlar, bəylər — hamısı xalqa zülm verən, onu istismar edən pislərdir, zülmə məruz qalan aşağı təbəqə isə yaxşılardan ibarətdir.

Mən 1969-cu ildə yazdığım «416» poemamda bu məsələyə ötəri toxunmuşdum:

*Gətir xatırınə Səfəviləri,
Bəs niyə o zaman başda tac olduq?!
Gerçəyi yalana satandan bəri
Ağlılı bir başa biz möhtac olduq.

Bəzən özümüzü bayanmədik biz,
Dedik: «Filankəsə gərək oxşayaq».
Yandi öz bağımız... Fikir çeşməmiz
Özgə bağlarını suladı ancaq.

«Heç kəs inciməsin,- dedik,- qoy bizdən»,
Yandıq yad evində biz çiraq kimi.
«Buyur» deyə-deyə, hörmətimizdən
Qonağı elədik evin sahibi.

Bizim böyük-böyük ustadlarımız
«Xəmsə»lər bağlı özgə dilində.
Yadın malı oldu bizim varımız,
Babam talan oldu öz mənzilində.

Yada abidələr ucaldıb dedik:
«Fəhləlik bizimdir, ustalıq sənin».
Çox zaman özgəyə qulluq elədik,
Beyin bizim oldu, əsər özgənin.
...Şahlar bizim oldu, zəfər özgənin.
Saldıq özümüzü özümüz gözdən,
Kül ilə oynadıq – əl çəkib közdən.
Ölkələr nur aldı şəfqimizdən,
Günəş bizim oldu, səhər özgənin.
Babam yer şumladi, babam yer əkdi,
Əmək bizim oldu, bəhər özgənin.*

*Açdı sinəsini bizə bu torpaq,
Aləmi bəzəyib lüt olduq ancaq.
Cidirdə çapsaq da hamidan qabaq,
Hünər bizim oldu, nəmər özgənən.
Qızıl bizim oldu, kəmər özgənən.*

Məsələyə bu baxımdan yanaşanda Ə.Tahirzadənin oxuculara təqdim etdiyi «Ağaməhəmməd şah Qacar» kitabı çox vaxtında yaranmışdır və uzun illər bu böyük şəxsiyyətin xalqımıza qəddar, qaniçən, zülmkar kimi təqdim olunmasına qarşı çıxaraq onun böyük şəxsiyyətini, Vətənimizə clədiyi xidmətləri ortaya qoymuşdur.

Bir neçə tarixi bədii əsərin müəllifi olmağıma baxmayaraq, deməliyəm ki, mən özüm də Ağaməhəmməd şah Qacarı olduğu kimi tanımır, onun xidmətlərinin konkret nədən ibarət olduğunu, Şuşaya hücumunun, Gürcüstanı işgal etməsinin əsas məqsədini bilmirdim. Ancaq Ə.Tahirzadənin kitabı bu azman imperatoru bizə tanıdı. Heç demə, onun ən böyük xidmətlərindən biri də şimallı-cənublu Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək olmuşdur.

Kitabda Ağaməhəmməd şahın sərkərdəlik məharəti, hücum və müdafiə taktikası da bizim bilmədiyimiz maraqlı faktlarla işıqlandırılmışdır.

Ə.Tahirzadə Ağaməhəmməd şahı Qacarın Şuşaya yürüşünün səbəbini belə izah edir: «Rusların Qafqazda işgalçılıq siyasətinin qarşısını almaq, Nadir şahın ölümündən sonra sərbəstləşmiş quzey torpaqlarının Rusiyaya meylli başçılarını, xüsusən Qacarlara təbe olmaqdan boyun qaçırılmış Gürcüstan hökmdarı II İraklini və ... Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanı cəzalandırmaq məqsədiylə hərbi yürüşa hazırlaşan Ağaməhəmməd şah diplomatik fəaliyyəti genişləndirdi. ... O, İstanbulla elçilər göndərərək Rusiyaya qarşı danışqlar aparırdı».

Bu faktları oxuduqca tariximizə yenidən baxmaq, istiqlal mübarizəsi aparan, torpağımızın hər çinqa daşını göz bəbəyi kimi qoruyan hökmdarımızın bədii obrazını ədəbiyyata gətirmək zərurətini düşündüm:

*Özgə dədələri dədələşdirib
Nə qədər söymüşük öz dədəmizi.
Gəlmə doğmam olub, öz doğmam – qərib;
O ulu dədələr əfv etsin bizi.
Gül dəstəsi bilib özgə daşını,
Bəzən gəlmələrə «xilaskar» dedik.
Qacar yaddelidən qan qardaşını
Qorudu, biz ona «qəsbkar» dedik.*

Tariximizin bizə şərəf gətirən səhifələrini biz hələ bu vaxta qədər xalqımıza çatdırıbmış, əksinə, onu çasdırmışiq. Bu baxımdan Sabir Rüstəmxanının rus işgalinə qarşı son damla qanına qədər mübarizə aparmış (yeri gəlmışkən, Qacarlardan çıxmış) Gəncə hökmdarı Cavad xan haqqında yazdığı «Gəncə qapısı» poeması təqdirəlayıqdır.

Çox təəssüf ki, bizim bəzi qüdrətli şahlarımız isə birləşib ümumi düşmənə qarşı birləşdirərək mübarizə aparmaq əvəzinə, qısqanchıq bəlasından bir-birini əzmişlər. Böyük türk imperatoru Əmir Teymur Toxtamış əzməklə sonralar Rusiyanın Türküstəni (Orta Asiyani) rahatca işgal etməsinə şərait yaratdı.

Mən deyərdim ki, Şah İsmayılla Sultan Səlim arasında gedən Çaldırın mührəbəsi qüdrətli türk dünyasını zəiflətdi, onun belini qırdı. Mərhum şairimiz Şahmar Əkbərzadənin:

*Utanım yerinə, ay Sultan Səlim,
Utanım yerinə, ay Şah İsmayılmisralarında nə böyük həqiqət var.*

Milli marşın müəllifi böyük türk şairi *Mehmet Akif Ərsoyun* dediyi kimi: «*Tarix təkrar olur deyirlər. Əgər tarixin dərslərindən ibrət götürsəydik tarix təkrar olunardımi?*».

Bəli, həqiqətən, biz türklər tarixin dərslərindən ibrət götürə bilməmişik və bu gün də bir-birimizin təəssübünü çəkə bilmirik.

Ə.Tahirzadənin bu kitabından öyrənirik ki, Ağaməhəmməd şah Qacar «*bütün hakimiyyəti boyunca məhz türk tayfalarını: avşarları, xalacları, bayatları, qaragözlü-ləri və b. özünüñ hərbi-siyasi qüvvəsinin dayağına çevirdi. Onun və sonrakı bütün Qacar şahlarının çağında (1925-ə-dək) sarayın və ordunun dili əsasən doğma türk diliydi*».

Bu böyük həqiqətləri xalqa çatdırğına görə mən Ə.Tahirzadəyə dərin-dərin təşəkkürlərimi bildirir və bu kitabın respublikamızın hər yerində yayılmasını arzulayıram.

İstəyirəm ki, xalq yalnız alim və sənətkarını değil, qüdrətli sərkərdələrini, dövlət xadimlərini, Vətən və Birlik eşqinə qılınc çalan böyük imperatorlarını da tanısın.

1 may 2002.

YAZARDAN

Şanlı böyüklərimizi öz gözümüzdə kiçiltməkçün düşmən nələrə əl atmayıb?! El yolunda, torpaq, Vətən yolunda canlarını qurban vermiş neçə-neçə qəhrəmanımızı indiyə qədər də söyməkdə, onların müqəddəs ruhunu incitməkdəyik. Bu ləyaqətli ulularımızdan biri də XVIII yüzildəki qürur qaynaqlarımızdan olan Ağaməhəmməd şah Qacardır. Nə yazıqlar ki, “Qacar” dedikdə soydaşlarımız, hər seydən öncə, Stalinin sevimliSİ Səməd Vurğunun “Vaqif” dramindəki “qatır cinsiniz doğub-törəməz”, “mayan turş ayrandır, zatin qırıqdır” kimi tükürpədən təhqirləri yada salır, həmin şairin Qacarın dilindən söylədiyi:

*Bir boynu olsayıdı bəşəriyyətin,
Onu bir qulincla vurardım yəqin -*

beytini xatırlayır və bu böyük Qacar imperatoruna məhz S.Vurğunun sözləriylə qiymət verir!

Təəssüf ki, Əbdürəhəm bəy Haqverdiyevdən (1870-1933) başqa, demək olar ki, heç bir Azərbaycan alim və yaziçisi, düşüncə və söz adamı ölümündən keçən 200 ildə Ağaməhəmməd şahın üzərinə ən müxtəlif düşmənlərimizin yaxlığı ləkələri təmizləməyə azca da varsa çalışmayıb. Məhz Əbdürəhəm bəy ilk dəfə olaraq “Ağaməhəmməd şah Qacar” (1907) adlı faciəsində böyük imperatorumuzu xalqının sevgisini qazanmağa can atan, düşməni silahdan çox tədbirlə məglub etməyə üstünlük verən, özünü heç bir çətin durumda

itirməyən ağıllı, təmkinli və tədbirli hökmdar, ölkəsini işgalçılardan təmizləyən, bacarıqlı sərkərdə, beynəlxalq siyasi şəraiti yaxşı bilən, müharibə qanunlarına dərindən bələd olan mahir diplomat kimi səciyyələndirib, onun şəxsi faciələrinin və bəzən onu amansız olmağa sövq edən amillərin mahiyyətini açmağa çalışıb.

Təəssüf ki, Əbdürəhim həyin açdığı gərəkli cığır nəinki yola çəvrilmədi, əksinə, tezliklə onu kol-kos basdı. Azərbaycanda xüsusən sovet dövründə – Stalin çağlarında çıxmış elmi və bədii əsərlərdə Ağaməhəmməd şahın həyatı, işləri və düşüncələri başdan-başa qərəzli təhriflə edilib; həmin əsərlər saysız yanlışlıqlarla, təhqirlərlə doludur. Təəssüf ki, bütün yazarlarımız tarixi qaynaqlara üz tutaraq gerçəklilikləri öyrənmək əvəzinə, rus alimi P. Butkovun, rus mütləqiyətinin təəssübkeşi olan çeşidli “Qarabağnamə” müəlliflərinin XIX yüzildə söylədiyi ağ yalanları bugünədək tutuquşu kimi təkrarlamaqdadır.

No qədər ürəkağrıdan olsa da deməliyik ki, 1995-ədək – Qacarlar nəslinin nümayəndəsi akademik Çingiz Qacarın Qacar sülaləsindən çıxmış böyük şəxsiyyətlərə, o sıradan Ağaməhəmməd şaha da həsr etdiyi yazıların yer aldığı dəyərli “Qədim və orta əsrlər Azərbaycanının görkəmlı şəxsiyyətləri” kitabının ilk nəşrinədək (rusca) bu böyük Azərbaycan imperatorunun bütün ömür yolunu işıqlandıran heç bir Azərbaycan müəllifinin ayrıca yazısına rast gəlmirik.

Akademik Çingiz Qacarın elmi və poliqrafik baxımdan yüksək səviyyədə nəşr olunmuş (təəssüf ki, yalnız rusca) “Qacarlar” (2001) kitabısa Azərbaycan oxucusuna çox dəyərli hədiyyədir. Bütün Qacar nəslinin soyağacını ən dəqiqliklə incələyərək bərpa etmiş gör-

kəmli alimin bu yazılarının elmi ictimaiyyətimizdə və ümumən xalqımızda Qacarlar, o sıradan imperator Ağaməhəmməd şah haqqında yanlış düşüncələrin aradan qalxmasında mühüm rol oynayağına əminik.

Təbii ki, Çingiz Qacarın əsərlərini bu mövzudaki yazıların sonu yox, yalnız uğurlu başlanğıçı kimi döyrləndirməli, başqalarıyla yanaşı, bu azman türk xanədəni haqqında da araşdırmağı gündən-günə genişləndirməli, coxlu elmi, bədii, publisist əsərlər ortaya qoymalışıq – bunu Azərbaycanın milli mənafeyi tələb edir.

Özülinü yenicə qoyduğumuz «Azərbaycan imperatorları» silsiləsindən olan bu ikinci yazını – görkəmli türk xaqani Ağaməhəmməd şah Qacar haqqındaki bu kitabçanı biz Ağaməhəmməd şahın işlərindən zövq ala-alə, onu sevə-sevə hazırlamışıq və bu zaman bircə istəyimiz olub – soydaşlarımız da özünün bu ulu imperatorunu bizim kimi sevsin!

Universitet auditoriyalarında Azərbaycan ziyallarının milli ruhlu bir neçə nəslini yetişdirmiş, öz ölməz əsərləriylə milyonlarca soydaşımıza yurdsevərlik və əl-sevərlik dərsi keçmiş görkəmli xalq şairimiz, akademik Bəxtiyar Vahabzadə lütfkarlıq göstərərək bu əsərə «Ön söz» yazdı. Sözsüz ki, Bəxtiyar müəllimi bu işə sövq edən, hər şeydən öncə, onun Ağaməhəmməd şah Qacar şəxsiyyətinə hörmətidir. Vaxtilə tələbəsi olmayımdan qırur duyduğum sevimli müəllimimə, yazdığını dəyərli «Ön söz»ə görə dərin minnətdarlığını bildirirəm.

Ağaməhəmməd şah QACAR

Azərbaycan Qacar imperiyasının qurucusu və ilk hökmdarı *Ağaməhəmməd şah Məhəmmədhəsən xan oğlu Qacarın* özü və yaratdığı dövlət millətimizin çoxminilik tərində şərəfli yer tutur. XVIII yüzildəki dünya hökmədləri içərisində xüsusi mövqeyi olan, *1779-dan 1925-ədək 146 il ağalıq etmiş* möhtəşəm bir xanədanın bu böyük yaradıcısı *14 mart 1742-də* (bəzi qaynaqlarda: 20 oktyabr 1741-də) Xəzər dənizinin cənub-şərqində yerləşən Əstərabad vilayətinin (Mazandaranadır) dənizdən 36 km aralidakı mərkəzi *Əstərabad şəhərində* doğulub.

Böyük Əmir Teymurun (1370-1405) Suriyadan gətirərək Qarabağ, Gəncə və İrəvanda məskunlaşdırıldığı, Ağqoyunu Sultan Həsən bəyin (1453-1478) də Diyarbəkirdən Azərbaycana köçürdüyü və Səfəvi dövlətini qurmuş 7 türk oymağından biri olan *qacarların* nümayəndəsi – görkəmlili sərkərdə *Qarapiri bəy Qacar (Tozqoparan)* da I Şah İsmayıllı Səfəvinin (1501-1524) Təbrizə ilk girdiyində onunla çiyin-çiyinəydi.

Tezliklə *qacarlar* Azərbaycanda hakim mövqelərə ucaldılar. Məsələn, Səfəvi xanədanının Şəkidə ilk hakimi *Toyğun bəy Qacardı* (XVI yüzil). I Şah İsmayılin vaxtında qacarların bir bölümü *Xızır bəy Qacarın* da başçılığı altında Azərbaycanda – *Gəncə (Cavad xanın* da mənsub olduğu Ziyadoğulları tayfası qacarlardandır) və *İrəvana* məskunlaşdı.

I Şah Təhmasib (1524-1576) *Xızır bəyin oğlu Kəmaləddin Şahverdi xan Ziyadoğlu Qacarı* sultan rütbəsi verməklə *Qarabağ* vilayətinə və *Gəncəyə* («bütün qacar el və oymaqlarına») bəylərbəyi təyin etdi (1547). *İrəvan* vilayətinin (*Cuxursəd*) hakimləri *Əmir Günə xan Qacar* (1604) və *Qulu xan Qacar*, İrəvan xanları - Rusiya bu torpağımızı XIX yüzildə işgal edib ermənilərə verənədək başdan-başa «Ziyadoğulları» soylu qacarlardı. *Qacarlar Səfəvilər çağında Azərbaycan, Kaxetiya, Gilan, Damğan və Bistam, Qəndəhar, Xoran və b. yerlərdə hakimlik edirdilər.*

Şahverdi sultanın oğlu Xəlil xan bir müddət sonra *Mazandaranın* başlıca şəhəri *Əstərabadın* hakimi oldu və bu şəhərdə qacarlar onun zamanında yurdlaşdırılar. Qacarların getdikcə artan nüfuzundan çəkinən, eyni zamanda imperianın ucqar sınırlarını möhkəmlətmək istəyən I Şah Abbas (1587-1628) *1597-də Hüseyn xan Ziyadoğlu Qacarı* Əstərabad vilayətinə hakim təyin edəndə də qacarların böyük bir hissəsi Azərbaycandan Əstərabadada köçmüdü (ancaq qacarların özəyi Azərbaycanda qalmışdı və *Gəncə qacarlarının paytaxtı, Qarabağsa yaylağıydı*; onlar ruslar Gəncəni *1804-də* tutanadık burada ağalıq etdilər).

Əstərabaddakı qacarlar iki yerə bölünmüdü – *Aşağıbaş (Qoyunlu/Qovanlı)* və *Yuxarıbaş (Dəvəli)* qa-

carları. Ağaməhəmməd şahın atası *Məhəmmədhəsən xan* Aşağıbaşdan, anası – *Məhəmməd xan Qacar Dəvəlinin bacısı Ceyran xanımsa* Yuxarıbaşdandı.

Əstərəbad qacarları Səfəvi dövlətinə son günədək arxa durdular. Aşağıbaşlı *Mehdi xanın oğlu Şahqu-lu xanın oğlu Fətəli xan Qacar* (1685/6-1726) öz atlı qüvvələriylə I Sultan Hüseyn Səfəvinin (1694-1722) yardımına getmiş, onun oğlu II Təhmasibin (1722-1732) sərəsgəri (*ordu komandanı*) və bəylərbəyi olmuşdu. Onun xidmətlərinin qarşılığında I Sultan Hüseyn minnətdarlıq əlaməti olaraq *Fətəli xan Qacara öz çoxsaylı arvadlarından birini – hamilə Əminə xanımı hədiyyə etdi* (*deyilənə görə, belə hədiyyə yalnız ən hörmətli şaxslərə göndərilir və çox dəyərli sayılırdı*). Əminəni hörmətlə qəbul edən Fətəli xan onun şahdan olan oğlu *Məhəmmədhəsən xanı* sonralar özünün varisi təyin etdi. Əslində I Sultan Hüseynin oğlu olan həmin *Məhəmmədhəsən xan Qacar Ağaməhəmməd şah Qacarın* atasıdır.

Fətəli xanın çağında qacarlarla *Nadir xan* (sonrakı *Nadir şah Əfşar*) (1736-1747) arasında qanlı savaşlar başlandı. 1726-da *Nadir xan Fətəli xani öldürdü* və bu, qacarlarla əfşarlar arasında uzun süren düşməncilik yaratdı. (Sonralar *Fətəli şah Qacar* hakimiyyətə gələrkən Heratdakı rəqibi – *Nadir şahın nəvəsi Şahrux Mirzənin oğlu Nadir Mirzəni* möğlub edib öldürərkən elə bu hadisəni nəzərdə tutaraq demişdi: «*Nadir Fətəlini öldürdü, Fətəli də Nadiri*»). Qacarlara Fətəli xanın (Sultan Hüseynin) oğlu *Məhəmmədhəsən xan* başçılıq etdi; o, Nadirin əlindən qaçıb Əstərabadı tutdu. Nadir şah taxta oturunca Əstərabadda, Mərvdə və başqa yer-

lərdə olan *qacarları qılınçdan keçirdi*. Məhəmmədhəsən xan türkmənlərin yanına qaçmalı oldu.

Nadir şahdan sonra Əfşar taxtında oturan *Adil şah* (1747-1748) *Məhəmmədhəsən xan Qacarı* özünün Məşhəddəki sarayında *eşikağasıbaşı* təyin etdi. Ancaq o, şahla dalaşaraq yenidən türkmənlərin yanına qaçıdı. Məhəmmədhəsən xan Adil şahdan sonra Nadir şahın nəvəsi *Şahrux Mirzənin* (1748-1796) Xorasanda şahlıq taxtında əyləşməsinə (1748) yardım etdi və əvəzində *Əstərabadin hakimliyini aldı*. *Tədricən Gilan, Qəzvin və İsfahani, şimali və cənubi Azərbaycanı da əlinə keçirən xan qeyri-rəsmi «Iran» şahı sayıldı*. O, bir sırada döyüslərdə ığidlik və bacarığıyla fərqlənmiş böyük oğlu *Ağaməhəmməd xanı Azərbaycana vali və bəylərbəyi*, Əstərabada hakim qoydu (1755). Məhəmmədhəsən xan *Kərim xan Zəndlə* (1750-1779) şahlıq uğrunda savaşaraq Şirazda öldürüldükdə (1759) yerinə ikinci oğlu *Hüseynqulu xan* (1770-1777) keçdi.

Atasının ölümündən sonra türkmən çöllərinə qaçan *Ağaməhəmməd xan qacarlardan və türkmənlərdən qoşun toplayaraq zəndlərlə savaşa başladı*.

1762-də *Kərim xan Zənd* 4 minlik qoşunla Ağaməhəmməd xanı mühəsirəyə aldı. Bütün günü sürən döyüsdə Qacar xanı 9 ağır yara alsa da xilas ola bildi, ancaq Nəcəf şəhəri yaxınlığında Mazandaran hakimi *Məhəmməd xan Savadkuhının* qoşunu onu yaxaladı. İngilis polkovniki *Qold Smitin Vəkilül-mülkdən* eşidərök yazdığını görə, xan bu döyüsdə yaralanaraq xacə (xədim) oldu. (Bir çox qaynaqlardaki onu guya *Adil şahın*, yaxud *Zəki xan Zəndin* axtalatması haqqında bilgilər özünü doğrultmur, çünkü onun üzü məhz Nəcəf yaxınlığındaki döyüsdən sonra dəyişməyə başlayıb). Zəifleyib

atdan yixilan xani tutaraq Tehrana apardilar (3.1762). O, *Kərim xan Zəndin sarayında 16 il girov saxlanıldı*. Kərim xan onun artiq xədim olduğunu öyrəndikdə öldürməkdən vaz keçdi və Qacarların könlünü almaqçın *Məhəmmədhəsən xanın bacısı – Ağaməhəmməd xanın bibisi Xədicə bayımla evləndi*.

Ağaməhəmməd xan ilk təhsilini anası *Ceyran xanımdan* almışdı. Ancaq *Tehranda* Kərim xan Zəndin əsiri olduğu zaman *Seyx Əli Təcrididən* yüksək səvviyədə elm, ilk növbədə fəlsəfə və din tarixini övrəndi. Onun ən çox sevdiyi əsərlərdən biri *İbn Tüfeylin* (XII yüzil) “Həyy ibn Yəqzan” fəlsəfi romanıydı. *İslamin əsaslarının o dərəcədə mükkəmməl öyrənmişdi ki, hətta sonralar Bəndpeydə ev dusağı olarkən Qur‘ana təfsir yazmağa da başlamışdı* (təəssüf ki, işi başa vurmayıb, yazdığını hissələrsə günü müzədək gəlib çatmayıb). Savad və məntiqinə heyran olmuş *Kərim xan Zənd* çox keçmədən onu özünə müşavir etdi və bir sırə dövlət işlərini onun məsləhətləri əsasında gördü.

Kərim xan Fars əyalətinin mərkəzi *Şirazi* özünə paytaxt edəndən sonra *Qacar xanını da özüylə apardı* və o, burada da elmiə məşğul olaraq *tezliklə son dərəcə istedadlı bir alim kimi məşhurlaşdı*, alimlər və yerli əhali içində dərin hörmət qazandı. Bundan təlaşlanan *Kərim xan Zənd* onun qohumlarını pərt etməkçün (*xədim olduqdan sonra Ağaməhəmməd xanın sıfoti bütünlükə dəyişib qırılmışdı* və belə bir adamin öz atasının yerini tutması mümkünüsüzdü; Kərim xan da bu düşünəni onlara təlqin etmək istəyirdi) Ağaməhəmməd xanı *Əstərabada* göndərdi.

Qohum-qardaşın sonra onu tanımayaraq qəbul etməyəcəyindən ehtiyatlanan xan doğma yurduna gedərək anası *Ceyran xanımın* dəfnində iştirak etdi və qardaşlarıyla *Şiraza* qayıtdı.

Əstərabadı ələ keçirmək sonra asan olsun deyə onun hakimi *Məhəmməd xan Qacar Dövəlini* aradan götürməkçün Ağaməhəmməd xan öz qardaşı, gələcək *Fotoli şahin atası Hüseynqulu xanın* önce *Damğan* hakimi qoyulmasına, sonra onun qoşun təşkil edərək Məhəmməd xan Qacarın üstünə göndərilməsinə nail oldu və *qardaşına qabaqcadan bərk-bərk tapşırıdı ki, Əstərabadı hökmən əla keçir, mən məktub yazıb səni itaətə çağırsam da qulaq asma və sonra hətta Kərim xan məni öldürtsə belə o torpağı heç kimə vermə*. Onun nəsihətlərinə əməl cdən qardaşı təzliklə Əstərabadı aldı və Qacar qəbiləsinin uzun illor düşməncilik edən *Aşağıbaş və Yuxarıbaş tayfalarını* barişdirib orada gücləndi. Cox keçmədən o, özünü “*Cahansuz şah*” adlandııraraq *Əstərabadın bağımsızlığını elan etdi*, 1772-də Kərim xan Zəndin göndərdiyi qoşunu əzdi.

Hüseynqulu xanın yaratdığı kiçik dəniz donanması Dərbənddən Qarabogazadək olan torpaqları nəzarətdə saxlayırdı. Nəhayət, Kərim xan Zənd onu suiqəsdlə öldürdü (1777).

Ağaməhəmməd xan Qacar Kərim xan Zəndin öldüyüünü eşidərək *Şirazdan* qaçı (13.3.1779) və *5 gün gecə-gündüz dayanmadan 900 kilometrdən artıq yol* gedərək Əstərabada yetişdi (yoldaykən *Mazandarandan Şiraza göndərilən illik vergini də əla keçirdi* və bu pul sonrakı savaşlarda onun əlindən tutdu), *özünü oranın şahı elan etdi*.

M. F. Axundov adına
Azərbaycan Dövlət
KİTABXANASI

Əstərabad hakimliyinin başlanğıcında onun qoşun başçılarından olan kiçik qardaşı *Rzaqulu xan* kurd xanlarının fitnəsiylə onu devirmək fikrinə düşdü və *gözlənilməz hücumla ələ keçirərək Mazandaranın öncə Barfruş, sonra Bəndpey qəsəbələrində ev dustağı etdirdi, qardaşının səltənətinə yiyləndi*. Ancaq obiri qardaşları: *Cəfərqulu xan, Mustafaqulu xan* və *Murtuzaqulu xan* Ağaməhəmməd xanın tərəfini saxladılar və Mazandaranda hər tərəfdən hücum edərək Rzaqulu xanı mühəsirəyə saldılar, o da əlacsız qalaraq *Bəndpey*ə qəcib böyük qardaşından imdad dilədi, *yenidən hakimiyyətə yiylənən Ağaməhəmməd xan* onu öldürmədi, yalnız ölkədən sürgün etdi.

Bəndpeydən Barfruşa, oradan *Sarı* şəhərinə gedən Ağaməhəmməd xan *Novruz bayramı günü – 21 mart 1782-də burada Sarı zərgərlərinin hazırladığı şahlıq tacını başına qoydu*. Həmin ilin mayında o, *Hərza* çayının qıraqındakı qədim *Amol* şəhərinə köcdü. Burada özünün təlim keçdiyi qoşunla *Tarom* mahalının hakimi *Əmir Günə xanla və Larican məlikləriyle vuruşaraq onlara qalib gəldi, Laricanı işgal etdi və orani abadlaşdırıldı*.

Kərim xan Zənddən sonra ölkədə yaranmış qarışılıqlardan öz xeyrinə yararlanmağa çalışan Rusiya 1781-in iyununda qraf *Voynoviçin* başçılığı altında *Həştərxandan Əstərabada* bir eskadra göndərdi. *Xəzər-yani torpaqların nümayəndələrindən birinin hakimiyyət başına keçməsini istəyən Rusyanın Voynoviçin səfərindən başlıca məqsədi də əslində bu istəyi gerçəkləşdirmək, şah olacaq həmin şəxsin yardımıyla bölgəni öz nüfuzu altına almaqdı.*

Rusların Xəzərin Əstərabad sahillərində hərbi dəniz qüvvələrindən ibarət baza yaratmaq təklifini qətiy-

yətlə rədd edən Ağaməhəmməd xan getdikcə *Mazandaranda* möhkəmləndi, 1781-də Gilani da tutdu. Ancaq oraya hakim təyin etdiyi *Hidayətulla xan* xeyli varlandıqdan sonra öz ağasına ası oldu, ona gücü yetməyəcəyini görən Ağaməhəmməd xan *yardımçın ruslara ağız açdı*. Hidayətulla xan onun üstünə qoşun çəkmiş Ağaməhəmməd xanın onu məhv edəcəyini yəqin edərək qurtulmaqcun gəmilərlə dənizə çıxdı, ancaq bir qədər sonra onun bütün gəmiləri məhv oldu və dalğalar ası xanın cəsədini sahilə tulladı...

Hakimiyyət uğrunda *Zəndlərlə* uzun savaşlar aparan Ağaməhəmməd şah 1785-in yanvarından mühasirədə saxladığı *Tehran* qalası önündə müəyyən qədər qoşun saxlamaqla 1785-in martında Qum şəhərinə yürüş etdi və oranı tutdu. Elə o vaxt onun sərkərdəsi *Məcnun xan* da *Tehrani aldı və şah bu kiçik şəhəri Əstərabaddan sonra ikinci paytaxta çevirdi* (1785).

İsfahanı tutaraq (2.1786) Zəndləri oradan qovan və 40 gün həmin şəhərdə qaldıqdan sonra Tehrana qayıdan *Ağaməhəmməd şah 11 cəmadiyül-əvvəl 1200-də (12 mart 1786) Tehranda səltənət taxtına əyləşdi və elə o gün Tehranın şahlığın paytaxtı olmasına fərman verdi*. (Mazandarandan sonra ikinci yol taxta əyləşən Ağaməhəmməd şah *tacqoyma mərasimini bu dəfə düz 10 il gecikdirdi*). 21 mart 1786-da Ağaməhəmməd şah Qacarın adına Aslan və Günəş (Şirü Xurşid) təsvirli qızul sikkə kəsildi, onun adına xütbələr oxundu.

Şah 1786-da özünü «İran şahı» adlandıran *Cəfər xan Zənd* üzərində olduqca mühüm qələbə qazandı. (*Şiraza* qaçan Cəfər xan orada sui-qəsdən öldürüldü). Beləliklə, həmin il o, gündoğandan *Bəstam* və *Şahru-*

du, günbatandan *Gilan*, *Talış* və *Kirmanşahi*, quzeydən *İsfahan*, *Əstərabad* və *Mazandaranı* bütünlükə öz ağalığı altına keçirdi. Qardaşı *Murtuzaqulu xan Qacarı Gilan* və *Əstərabad* hakimi qoydu.

Bu vaxt Rusiya çoxbaşlı oyun oynayırdı – o, Ağaməhəmməd xanın qardaşı *Murtuzaqulu xanla* əlaqə saxlayır, onu hakimiyyətə ruhlandırdı. Qardaşına xəyanət etmiş, Qacarların düşməni *Seyx Veys xan Zəndə* itaət edərək mənsəb almış Murtuzaqulu xan bu Zənd xanının məğlubiyyətindən sonra qardaşının qorxusundan didərgin düşdü – öncə *Talışa* getdi, orada onu himayəyə alması üçün *II Yekaterinaya müraciət etdi*. Bir il sonra rus donanmasının dəstəyiylə *Gilana* yürüş etsə də Ağaməhəmməd şahın böyük qoşunla gəldiyini cəsədən Murtuzaqulu xan yenə Rusiyaya qaçıdı və 1798-də ömrünü Sankt-Peterburqda başa vurdu. (Murtuzaqulu xanı himayə etdiklərinə görə Ağaməhəmməd şah Qafqaza 1795-dəki yürüşündə talışlıları cəzalandırdı).

Azərbaycanın güneyində – *Xoy, Təbriz, Meşkin, Ərdəbil, Marağa, Urmiyə* və b.

İri məntəqələrdə XVIII yüzulin 80-inci illərində güclü xanlar yetişmişdi və onlar öz aralarında daimi savaşlardaydı. Ağaməhəmməd şah onları *Qacar mərkəzi hakimiyyəti altında birləşdirməkçün Tehrandan Azərbaycan üzərinə yeridi*. Ona ən şiddətli müqavimət göstərən *Sadiq xan Şəqaqi* oldu, ancaq bu xanın dayağı *Sərab* darmadağın edildikdən sonra *Qaradağ, Xoy, Urmiyə* və ardınca başqa yerlər Ağaməhəmməd şaha tabe oldu və *1790-da* o, Azərbaycanın güneyini bütünlükə öz əlinə keçirə bildi. Azərbaycanın paytaxtı *Təbriz Qacar vəliəhdlərinin oturduğu «darüssəltənə»* oldu.

Təbrizdə olarkən Ağaməhəmməd şaha sui-qəsd hazırlanırdı, ancaq iştirakçılarından birinin xəbərdarlığı sayesində şahı öldürmək istəyən 15 nəfər 6 dekabr 1790-da tutularaq zərərsizləşdirildi.

1790-inci illərin başlanğıcında, demək olar ki, artıq bütün «İran»ı öz hakimiyyəti altına almış Ağaməhəmməd şah 12 fevral 1790-da qardaşı *Hüseynqulu Cahansuz şahın oğlu Baba xanı (Xanbaba Cahanbani; sonrakı Fətəli şah)* özünə *vəliəhd (naibüssəltənə)* etdi.

Fars hakimi *Lütfəli xan Zənd* Ağaməhəmməd şahın hakimiyyətini tanımayan yeganə qüvvəydi. Şah öz vəliəhdini *Xanbaba Cahanbani* ni onunla vuruşmağa göndərdi və Xanbaba xan 1791-in yanvarında *Semiromda* Lütfəli xanın ordusunu tədbirlə darmadağın etdi, özünüse qaçmağa məcbur etdi. Bu çox mühüm qələbə *Şirazla birgə Fars əyalətinin mühüm hissəsini Qacarların nüfuzu altına keirdi*.

Şah partizan müharibəsi aparan Lütfəli xan Zənd-lə birdəfəlik üzülmüşməkçün 1792-nin yazında *Farsa hücum etdi və Əbrəc çəmənində onu mağlub etdi*. Lütfəli xan bu dəfə də qaçıb aradan çıxa bildi. Şah Şirazın hasarlarını uçurdu.

Tarixçilər Ağaməhəmməd şahla Lütfəli xan Zəndin (1789-1794) *Kirmandakı* müharibəsinə daha çox diqqət yetirir, şahı gözdən salmaqcın bu hadisədən geniş yararlanırlar.

Vəliəhd *Xanbaba Cahanbanini* Lütfəli xan Zənd-lə savaşmaqcın göndərdikdən sonra Ağaməhəmməd şahı özü də 17 mart 1794-də *Tehrandan* yola düşdü və *Kirman* şəhərinə çataraq onu hər tərəfdən mühasi-

rəyə aldı. *Dünya hərb tarixində ilk dəfə olaraq Ağaməhəmməd şah, əsgərlərinin qışın soyuğundan əziyyət çəkməməsindən ötrü Kirmanın ətrafında yaşayış evləri tikdirərək hərbi şəhərcik saldırdı. İngilis yazılıcısı Robert Uotson sonralar göstərirdi ki, Napoleon da Ağaməhəmməd şahın üsulundan yararlansayıdı onun ordusu Rusyanın soyuğunda məhv olmazdı.*

Şahın əmriylə hazırlanmış gəzəri bürclər şəhər hasarına yaxınlaşdırıldı və bürçün içindəki qəhrəman qacar tüfəngçiləri bürclə hasar arasına körpü qoyaraq şəhərə girməyə başladılar. Şah göstəriş verdi ki, Lütfəli xanı yalnız diri tutun, bu üzdən də onu heç kəs öldürmədi və Zənd xanı yenidən qaçıb aradan çıxdi.

Kirmanın fars ohalisi bütün mühasirə günlərində Ağaməhəmməd şahın ünvanına aramsız təhqirlər yağdırdığına, xüsusən onun xədimliyinə sataşdığını görə (bu cismani sıkəstliyi şahın ən ağırlı yeri olduğunu üçün o, bu təhqiri heç vaxt heç kimə bağışlamayıb) hökmdar şəhəri ələ keçirəndən sonra özünün şahlığı çağında ilk dəfə olaraq əhalinin malının qarət edilməsinə, can və namusunun təcavüzə uğradılmasına icazə verdi, sonra şəhərin bütün kişilərinin gözünü çıxartdırdı. Ruslara satılmış gürcüləri «ağillandırmaq»çün bir neçə il sonra Tiflislə çox sərt davranışması da həm Şərqedə olan (xüsusən farslar, ruslar və gürcülər), həm də Qorbdə olan (xüsusən ingilislər və fransızlar) düşmənlorının bu şahı rəhmsiz, amansız, qaniçən şəxs kimi tanıtmاسına bəhanə qazandırdı. Onun «İran» adlandırılın *ölkəni Nadir şahdan sonra vahid dövlətdə birləşdirməyi bacarmış yeganə şah olduğunu etiraf etmək əvəzinə*, bədxahılar buna göz yumur, «Kirman!» və «Tiflis!» hayqırmağa üstünlük verərək bu ədalətli və vətənpərvər döv-

lət başçısını bütün dünyaya vampir kimi təqdim etmək-cün əllerindən gələni əsirgəmirdilər, indi də əsirgəmirlər; təəssüf ki, onların arasında, gürçü Stalinə xoş gəlməkçün tarixi baş-ayaq yazan rus alimləriyle yanaşı, Səməd Vurğun kimi yerli qələm yiyələri də var.

Lütfəli xan Zəndi 1794-də *Kirmando* ağır məglubiyyətə uğradan Ağaməhəmməd şah, nəhayət, 8 illik çarşımadan sonra onu ələ keçirdi. *Nadir şahın Hindistandan gətirdiyi, onun ölümündən sonra Kərim xan Zəndə qismət olmuş «İşıq dənizi» («Dəryayı-nur») almazı və başqa cəvahiratlar Lütfəli xandan tapıldı.* Bu Zənd xanını işgəncələrlə öldürdən *Ağaməhəmməd şah zəndlərin ağalığına biryolluq son qoydu və imperatorluğun tək ağasına çevrildi.* Tehrana qayıdan kimi qəhrəman vəliəhdii *Xanbaba Cahanbanini bütün Fars əyalətinin (Kirman, Şiraz və Yəzd) hakimi təyin etdi.*

Tarixi gözəl bilən Ağaməhəmməd şah Qacar Səfəvilər və Nadir şah dövründəki torpaqları yenə bir həkimiyət altında, qüdrətli bir Qacar imperiyasında birləşdirmək isteyirdi və inadçıl çarşımasıyla bu məqsədini gerçəkləşdirdi – 17 illik anarxiyaya, hərc-mərcliyə son qoyaraq, sonradan «İran» adlandırılın ərazini özünün qurduğu vahid dövlətdə birləşdirməyi bacardı!

Nadir şah öldürüldükdən sonra Əfşar imperiyasını parçalayaraq hakimiyəti onun fərsiz davamçılarından qəsb etmiş Zənd kürdlərinin səltənətinə biryolluq son qoyan Ağaməhəmməd şah 1795-də yomud turkmənlərinə qarşı da uğurlu yürüş edərək yeni qurdüğü imperiyanın şimal-şərqində də asayış yaratdı. Ancaq o, bütün ölkəsində birlik və asayış yaratmağa macal tapmamışdı ki, şimaldan gələn rus təhlükəsiyle baş-başa qaldı.

Rusiya hələ Əstərabadda olan Ağaməhəmməd xandan Xəzər sahillərində rus donanmasından ötrü baza yaradılmasına icazə verməsini istəmiş, ancaq rədd cavabı almışdı. Ruslarla münasibəti kəskinləşən Qacar ağası durumu yumşaltmaqçın *Peterburqa elçi göndərmiş, ancaq Qacarların ağalığını tanımayan II Yekaterina elçini 4 ay qəbul etməmişdi.* Sonra ruslar «*Rusiya himaysinə keçmək istəyən» Gilan hakimi Hidayətulla xanla əlaqəyə girdilər, 1783-dəsə Gürcüstanı himayəyə götürməkçün II İrakliylə müqavilə bağladılar.*

Doğrudur, Osmanlılarla apardığı 1787-1791 müharibəsində Rusiya Qacarlarla ehtiyatlı davranışmağa üstünlük verirdi, ancaq Yassi sülhu bağlandıqdan sonra o, özünü xeyli sərbəst duydu və artıq bütün Qafqazı işgal etməyi qərarlaşdırıldı. Rus qoşunlarının Qafqazdakı komandanı general *Qudoviçə 8 may 1792-də* Rusiyaya xeyirxahlıqla yanaşan bütün xanları onun hakimiyyətinə qəbul olunacağına arxayın etmək tapşırığı verilmişdi. *Dəli Petronun (I Pyotr)* vəsiyyətiylə İsti dənizə can atan Rusiya öncə Qafqazı tutmağa çalışırdı.

Rusya Dövlət Şurası 1795-də Qudoviçə bunları tapşırıldı: «*1) ...Rusiya tərəfdarı olan yerli hakimlərin yekdilliyyinə çalışmalı; 2) ...ilk növbədə heç olmasa Talyş xanının əlahəzrət imperatriçənin əbədi təbəəliyinə keçmək arzusuna əməl etməli; 3) həmin xanı və yuxarıda göstərilən xanları da ümumi işçün birləşdirməyə çalışmalı, onlara lazımı məsləhətlər verməli, əlahəzrət imperatriçənin himayəsi və mərhəməti barədə vəd verməli; lazım gəldikdə onları top və başqa sursatla təmin etməli, yaxud çar İraklinin və başqa xanların qüvvələrini möhkəmləndirməli, bu məqsədlə sərəncamindakı qoşunlardan istifadə etməli».*

II Yekaterinanın (1729-1796) onun torpaqlarına soxulmağa bəhanə axtardığını, bu üzdən də Rusiyaya mühəribənin qaçılmazlığını Ağaməhəmməd şah gözəl bilirdi. Doğrudur, II Yekaterinanın güclü müasir artilleriyali nizami ordusu vardı, o, 1791-də Osmanlı ordusunu məğlub edərək Krim yarımadasını öz torpaqlarına qatmışdı, ancaq *Ağaməhəmməd şah bundan çəkinmir, sadəcə, məsələnin yoğunlaşmasına imkan verməməyə, Gürcüstan problemini Rusiyaya savaşadək çözmeye çalışırdı.* Rusların Qafqazda işgalçılıq siyasetinin qarşısını almaq, Nadir şahın ölümündən sonra sərbəstləşmiş quzey torpaqlarının Rusiyaya meylli başçılarını, xüsusən Qacarlara tabe olmaqdan boyun qaçırmış Gürcüstan hökmədarı II İraklini və rusların əlaltısına çevrilmiş Molla Pənah Vəqifin də təsiri altında rusiyapərəst siyaset yürüdən Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanı cəzalandırmış məqsədiyle hərbi yürüşə hazırlaşan Ağaməhəmməd şah diplomatik fəaliyyəti genişləndirdi.

Rusiya və Gürcüstan Qacar hakimiyyətinə düşmən olsalar da *Osmanlı səltənəti* ona dost münasibət-dəydi və Ağaməhəmməd şah da günbatan qonşusuya yaxınlığa üstünlük verirdi. *O, İstanbula elçilər göndərərək Rusiyaya qarşı danışqlar aparırdı. Gürcüstanı ruslardan geri alacağı halda sultan onu şah kimi tanıyacağını bildirmişdi.*

Avropa dövlətləriylə, hamidən önce Ingiltərə və Fransayla Rusiyaya qarşı anlaşmağa çalışan Ağaməhəmməd şah başlıca düşməninə qarşı onların köməyindən yararlanmağa səy göstərirdi. Doğrudur, şah çox gözəl anlayırdı ki, bu iki Avropa ölkəsi Rusyanın gücənməsindən təşviş keçirir, onun daim Osmanlı və Qacar dövlətləriylə savaşda olmasını istəyir, bu məqsədlə hətta birləşmiş Osmanlı-Qacar qüvvəsini Rusiyaya yönəldir.

nəltmək cəhdində bulunur (hətta Fransa həmin birgə qüvvənin işə düşəcəyi halda İsvəç və Danimarkayla birlikdə öz köməyini əsirgəməyəcəyini bildirmişdi), ancaq şah da siyasi və diplomatik manevrlərlə öz dövlətinin mənafeyini önə çəkirdi. 1795-də Fransanın nümayəndələri Olivye və Brüger Tchrana gələrək Fransa-Qacar ticarət müqaviləsinin bağlanması, eləcə də Qacarlara hərbi-diplomatik dəstək vermək haqqında məsələləri müzakirəyə çıxardılar.

Qacar imperatoru Qafqaz səfərindən önce geniş təbliğat işi də apardı, xanları dinc yolla itaetə gəlməyə çağırıldı. *O hətta İbrahimxəlil xana xələt, qılinc, qızıl yəhərli at da göndərdi.* İbrahimxəlil xan da Mirzə Vəli Baharlı və əmisi oğlu Əbdüssəməd bəyi onun sarayına girov yolladı. (Sonra şahla İbrahimxəlil xanın arası dəydi, Əbdüssəməd bəy öldürüldü, xan onun yerinə başqa girov göndərməkdən boyun qaçırdı).

Şah itaetsizlik göstərənləri sərt cəzayla da hədələyirdi. Məsələn, Tehrana çağırıldığı gürcü çarı II İraklıyə bu məzmunda ultimatum yazışlığını göndərmişdi: «Bizdən məhəbbət uman hökmdara bəlli olsun ki, 70 il bundan əvvəl gürcülərin Qəndəharda törətdiyi əməllər və İranı nüfuzdan salmaq cəhdləri indi artıq hamiya məlumdur. [...] Son yüz il ərzində siz İranın itaətində olmusunuz. İndi isə təəccübə demək istəyirik ki, siz ruslara yaxınlaşış onlara qoşulmuşunuz...

Sən yaşı doxsanı haqlamış adamsan, ancaq bağışlanmaz səhv'lərə yol verirsən – kafirləri (rusları – Ə.T.) torpağına buraxmisan, onlarla birləşmişən və onlara istədikləri kimi davranmağa şərait yaradırsan.

Sizin və bizim dinlərimiz müxtəlif olsa da siz həmişə İranla yaxın və əlaqədə olmusunuz. İranda, sənə

bəlli olduğu kimi, xeyli türk, gürcü, erməni və başqa dini lərə mənsub olanlar yaşayır. Ona görə də siz utanıb xəcalət çəkmirsiniz ki, bu cür işlərə və əməllərə yol verirsınız? Bu əməllərdən birdəfəlik əl çəkməlisiniz. Ötən il sən məni bir yiğin gürcünü məhv etməyə məcbur etdin, ancaq biz öz təbaəəliyimizdə olanları öz əlimizlə öldürməyin tərəfdarı deyilik.

İndi Allahın köməyi ilə biz böyük uğurlar əldə etmişik, nəhəng və güclü dövlətik. Sən bizə öz sadıqliyini sübut etməlisən. Biz böyük ixtiyar sahibi olduğunuza görə, ağıllı adamsınızsa, hazırkı niyyət və əməllərinizdən büsbüütün əl çəkməlisiniz. Bu, yəqin ki, sənin ölkənin əhalisinin də ürəyincə olar. Bu göstərişə əməl etməsən onda çox qısa bir müddətdə Gürcüstanın üzərinə yürüş edəcək, ruslarla bərabər gürcüləri də qılıncañdan keçirəcək, qanınızdan Kür çayına bənzər bir qan çayı axıdacağıq.

Bütün bunları sənə çatdırmaq və xəbərdarlıq etmək məqsədilə bu fərmani göndəririk. Bu fərmani yazımişq ki, bizim dediklərimizi, buyruqlarımızı qulaqardına vurmayasan və özünün vəziyyətini dərk edəsən. (Təəssüf ki, İraklı bu çağırışı qulaqardına vurdu və Ağaməhəmməd şah da dediyi sözün üstündə durdu).

Qacar imperatoru 1795-in aprelində 60 min nöfərlik süvari və piyada qoşunla, 25 topla Tehrandan Qafqaza yollandı.

Ərdəbili tutan şah öz ordusunu orada üç yerə bölüdü – birinci hissə Muğan və Şirvandan keçərək Dağıstanə girməli, Əliqulu xan Şahsevənlinin sərkərdəlik etdiyi ikinci dəstə İrəvan xanlığını itaetə gətirməli, şahın özünün başçılıq etdiyi üçüncü bölüməsə Qarabağı ələ keçirəndən sonra Gürcüstanı almaliydi.

Şahın gelişini engellemek isteyen *İbrahimxəlil xan Xudafərin körpüsünü dağdı*. Qacar ordusu üzən körpülərlə çayı keçərək sürətlə Şuşa qalasına doğru irəlilədi. Dağıstana gedəcək birinci və İrəvanı almış ikinci dəstə də şahın qüvvəsinə qoşuldular və beləliklə, bütün ordu Şuşaya yönəldi.

1795-in iyununun sonlarında şəhəri mühasirəyə alan Ağaməhəmməd şah Qarabağı təcili özünə tabe etdirərək tezliklə Gürcüstana yollanmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu, çünkü Şuşanı uzun müddət mühasirədə saxlamaq niyyətində deyildi – *Gürcüstan hakiminin bu müddətdə Yekaterinadan kömək alaraq güclənməsinə imkan vermək olmazdı*. Buna görə də İbrahimxəlil xana məşhur şerin də olduğu bir məktub yazdı ki, təslim olsan və vergi versən səni cəzalandırmayacağam, müharibəni də dayandıracağam. İbrahimxəlil xansa şahın sülh təklifini rədd etdi.

Hücumu öncədən yaxşı hazırlaşmış Şuşanın mühasirəsinin xeyli uzun çəkəcəyini, bununsa *yardımçın artıq Rusiyaya müraciət etmiş Gürcüstanla bacarmağa ciddi əngəl törədəcəyini anlayan Ağaməhəmməd şah mühasirəni hökmən yarımqıq qoymaq qərarına gəldi, ancaq işi elə qurdur ki, həm şahın nüfuzuna xələl gəlmədi, həm də İbrahimxəlil xanı şəhər əhli içində pis durumda qoymadı*; belə ki, Qarabağ xanının dostu Pirqulu xan şahın əmriylə İbrahimxəlil xanla görüşərək danışıqlar aparandan sonra *Qarabağ xanı həm itaət haqqında saha məktub göndərdi, həm də Şuşa aqsaqqallarının təkidiylə 5 avqust 1795-də* ağ kəfən geyərək qala hasarının üstünə çıxdı, Ağaməhəmməd saha türkə müraciət edərək onun təbəəsi olduğunu və ömrü boyu saha itaət edəcəyini bir daha söylədi, ancaq qoca və xəstə olduğuna görə şahın hüzuruna

gələ bilmədiyindən üzr istədi, sağalan kimi hökmən şahın yanına gedəcəyini bildirdi; dilmanclar onun sözlərini şahın türkə anlamayan ordu zabitlərinə də çatdırıldılar. *Şah bu çıxışdan razı qalaraq xanı və Şuşa cəmatını bağışladığını bildirdi, 3 gündən sonra Şuşanın mühasirəsindən əl çəkdi* (9.8.1795).

Şuşanıala bilməsə də artıq Rusiya himayəsində bulunan Gürcüstanın üzərinə yürüyen Ağaməhəmməd şah önce *Ağdam*a gəldi. Burada Qacarlarla eyni kökdən olan *Gəncə Ziyadogluları* (*Cavad xan* başda olmaqla), şəkili *Məhəmmədhəsən xan*, İbrahimxəlil xanla düşmən olan erməni məlikləri öz qoşunlarıyla Qacar ordusuna qatıldılar və şahın yürüşünə bələdçilik ctdilər.

20 avqustda Ağdamdan çıxan Ağaməhəmməd şah *Irəvan dəryaçasına* çatıb burada iki gün dincəldi və ağır toplarını orada qoydu. O, Gürcüstan haqqında yətərincə məlumat topladıqdan sonra 80 minlik qoşunla *Tiflis* üzərinə yerdi.

Avqustun ortalarında Ağaməhəmməd şah Qacar Tiflis yaxınlığında *Karantin* adlı yerdəki *iki günlük savaşda gürcülərin 15 minlik qoşununu darmadağın etdi, İrakli və 2 oğlu qoşunu atıb dağlara qaçdalar*.

Bir gün sonra – 12 sentyabr 1795-də şah *Tiflis*ə girdi. *Ağaməhəmməd* şah *Gürcüstan* üzərinə elə sürrətlə hücumu keçmişdi ki, II Yekaterinanın sərkərdəsi *Qudoviç II İrakliya* heç bir yardım göstərə bilməmişdi. Məhz *Qudoviçə* arxayın olan *İraklinin* onun öncədən göndərdiyi ultimatumdan nəticə çıxarmamasından qəzəblənən *Ağaməhəmməd* şah öz əsgərlərinin alınmış şəhəri qarət etməsinə *Kirmandan* sonra ikinci dəfə icazə verdi. 15 min (bəzi qaynaqlarda 20 və 22 min rəqəmləri də göstərilir) gürcüstanlı əsir edilib aparıldı.

Şərqi ölkələrindəki müstəmləkəcilik təcrübəsində yüz minlərcə mülki əhalini kütləvi şəkildə qırmağı az qala döyüş ənənəsinə çevirmiş Avropa ölkələrinin Qacar hökmdarını Tiflisə görə bugünün özündə də qınaması xristian təəssübkeşliyindən başqa bir şey deyil. Ancaq Tiflisdə mühəribə qanunlarından dışarı iş görilmədiyiini anlayan A.S.Puşkin «Ərzuruma səyahət» əsərində bu hadisəyə toxunarkən Qacar imperatorunu tənqid etmək əvəzinə «şanlı Ağaməhəmməd» adlandırır.

Yeri gəlmışkən, Ağaməhəmməd şahı tiflisilərlə sərt davranışına məcbur edən amillərdən biri də *Qacarların ana vətəni Gəncəyə tez-tez hücum edərək onu yağmalayan gürcülərdən qisas alınmasıdır*. Qacar imperatoru tiflisilərin cəzalandırılmasına bəraət qazandıran səbəblərdən danişarkən Şuşanın baş ruhanisi Hacı Babəklə 1797-dəki söhbətində bunu da demişdi: «*Tiflis camaati məni qətlə yetirmək istəyirdi, mən onları qabaqladım və öldürdüm*».

Tiflisə divan tutulmasını, onun yandırılıraq yerlə yeksan edilməsini eşidən gürcüler bir daha müqavimət göstərməyə cürət etmədiyinə görə *başqa şəhərləri müqavimətsiz tutan şah Gürcüstanı başdan-başa öz itaəti altına aldı və onu Rusiyadan qopardı*. Bu qətiyyətli hərəketiylə o dikbaşlıq edən *bir çox quzey xanlarının da gözünü qorxutdu* və onlar (İrəvan, Dərbənd, Bakı, Gəncə xanları, Eçmiədzin katolikosu) mərkəzi Qacar hakimiyyətinə tabe olacaqlarını bəyan etdilər.

Tiflisdə 8 gün qalan Qacar imperatoru dədə-baba yurdları *Gəncəyə* döndü (20.9.1795).

Onun qoşunları noyabrda Muğanda toplaşdı. Bu vaxt şah *bütün diqqətini quzey Azərbaycan xanlıqlarını Qacar hakimiyyəti altına keçirməyə yönəltdi*. Şaha bir çox xanlıqlar tabe oldu, ancaq alınmaz qalalarına

(Gələsən-görəsən, Fit, Şuşa) çəkilmiş *Səki* (Səlim xan), *Şirvan* (Mustafa xan) və *Qarabağ* (İbrahimxəlil xan) hakimləri itaətdən boyun qaçırdılar.

Ağaməhəmməd

şahın Rusiya himayəsindəki Gürcüstanı tutaraq özünə tabe etdirməsi II Yekaterinanın beynəlxalq nüfuzunu möhkəm sarsıdı. 16 noyabr 1795-də general Qudoviçə qəzəblənmiş imperatriçədən belə göstəriş gəldi: «*Ağaməhəmməd Şirvana gəlib Şamaxı və Bakını zəbt etsə, Xəzər dənizinə və bizim sərhədlərimizə yaxınlaşsa orduımız onun Dağıstana gəlməsinin və Dərbəndi əla keçirməsinin qarşısını mütləq almalı və bizə pənah gətirən Tarki şamxalını, Qaraqaytaq usmisini, hətta Dərbənd xanını müdafiə edib qorunmalıdır, sonra da Ağaməhəmmədin dəstəsini məglubiyətə uğradıb təqib etmək gərəkdir. O, bizim əleyhimizə və iradəmizə qarşı qalxmış olsa onu hakimiyyətdən belə devirməliyik*».

Bu zaman Ağaməhəmməd şah eșitdi ki, Nadir şahın nəvəsi *Şahruخ Mirzə* Xorasanda üsyan bayrağı qaldırıb. İş burasındaydı ki, coğrafi-iqtisadi baxımdan Xorasan çox önemli məntəqəydi. *Buxara, Xivə və Mərv* onun ən mərkəzi şəhərləri sayılırdı. Onların hakimlərini Xorasanın sultani yox, imperatorun özü təyin edirdi və bu ərazi imperiyanın bələdiniñə hissəsiydi. *Xorasanın itaətdən çıxması mərkəzi hakimiyyəti sarsıda bilərdi*, buna görə də şah Dərbəndə kömək etmədən və ümumən Azərbaycanın bütün quzey xanlarını itaətə gətirmədən *Tehrana dönəməyə məcbur oldu*.

Az sonra şah İrəvana 20 minlik qoşun göndərdi və 5 həftəlik mühasirədən sonra *qalanı alaraq sülh müqaviləsi bağlatdı*.

İmperator Tehrana qayıtdıqdan sonra ruslar 1795-də noyabrın ikinci yarısında Gürcüstana 42 minlik hərbi dəstə, 9 dekabrda Dərbəndi almağa Savylyevin qüvvələrini göndərdilər (*Seyxəli xan* Dərbəndi qətiyyətlə müdafiə etməyə başladı). 1796-nın başlangıcında rus-gürçü birləşmiş qüvvələri *Gəncəni* mühasirəyə aldı, *Cavad xan* bac vərməklə şəhəri dağılmaqdan qurtardı.

Tacqoymań *ölkə torpaqlarını işğaldan qurtaranadək qəsdən gedikdirmiş Ağaməhəmməd*

şah bu mərasimi Novruz bayramı günü – 1796-nın 21 martında Tehranda keçirdi (tacqoymanın Muğan düzündə keçirildiyini göstərən qaynaqlar da var), özünü rəsmən Qacar imperiyasının hökmdarı kimi tanıdı. *Qızıl və ləl-cəvahiratla işlənən, təxminən 4,5 kilogram ağırlığında dairəvi tac şahın şəxsi layihəsi üzrə hazırlanmışdı*. Seyid imperatorun belinə Ərdəbildə *Seyx Səfinin* məqbərəsində qutsallıq qazandırılmış şahlıq qılıncı bağlandı.

Tacqoymadan sonra müəyyən hazırlıq işləri götən Ağaməhəmməd şah 1796-nın ayında Xorasana yola düşdü. O, yolunun üstündəki Əstərabad türkmənlərini itaətsizliklərinə görə sərt cəzalandırdı (kəllələrdən qala qurduğu söylənilir).

Böyük qoşunla Məşhədə gedən şahın qarşısına çıxaraq itaət bildirməkdən başqa çıxış yolu görməyən *Sahruş Mirzə* ona verilən işgəncələrdən sonra bütün xəzinəsini (babasının Hindistandan gətirdiyi almazları da) Qacar hökmdarına təslim etməli oldu. Kabil və Əf-qanistan xanı *Məhəmmədhəsən xan* *Qaragözlü* də şaha tabe oldu. Beləliklə, *Xorasan Qacar mülkündə qaldı* (1796).

Qacar dövlətinə rəsmən müharibə elan etmiş Rusyanın Qafqazdakı qoşunlarının yeni komandanı təyin edilmiş qraf V.Zubovsa bu vaxt 1796-nın 10 mayında Dərbəndi, 6 iyunda Qubanı, 13 iyunda Bakını tutdu. (Şah bunları Buxara və Mərvi də ram etməyə hazırlaşlığı vaxt eşitdi). 21 oktyabrda *Gəncəyə* hücum edən ruslar bu şəhəri də tutdular. Oktyabrın sonunda Zubov rus qoşunlarının qərargahını *Yeni Şamaxıya* (Ağsuya) köçürdü. O, Azərbaycanın quzeyində qışlayaraq 1797-nin yazında Azərbaycanın güneyində *Ağaməhəmməd* şahı zərbə endirmək niyyətindəydi.

Ağaməhəmməd şah *Xorasan və Türküstan* məsələləriylə məşğul olmağa xüsusi önəm verirdi, çünki o, rusların Nadir şahın hökmü altında bulunmuş Türküstana da tamah salduqlarını bilir və onların istəklərinin qarşısını vaxtında almaqçun bu torpaqlarda imperiya nüfuzunu bərpa etmək istəyirdi. Həyat şahın nə qədər uzaqqorən olduğunu təsdiqlədi.

Ağaməhəmməd şah öncə 200 min tūman pul vərib *Bəlx şəhərini qan tökmədən* *Şah Zamandan* geri aldı. Sonra da özünü müstəqil sayan *Şah Səid xanı* cəzalandırmaqçın Buxara səfərinə hazırlaşdı. Ancaq bu zaman Qarabağda İbrahimxəlil xanın yenidən ruslarla əlaqələr yaratdığını və asiliyə başladığını, eyni zamanda rusların Türküstana ordu göndərdiyini eşitdi. Şah düşündü ki, *Buxaraya hücumu* *Şah Səidi* ruslara sığınmağa vadə edə bilər və bu, daha ağır nəticə verər, buna görə da *Qarabağ* səfərini qabağa keçirdi.

Xorasanı ram edərək Məşhəddən Tehrana gələn və Rusiyaya mühəribəyə hazırlığı tam sürətlə aparan şah bir qədər sonra məlumat aldı ki, II Yekaterina ölüb və onun yerində oğlu I Pavel əyləşib. Düzdür, anası-

dan fərqli düşünən I Pavel Qafqazdansa Türküstana çox ənəm verirdi, ancaq *tarixçilərin indiyədək söylədiyi bu fikir tam yanlışdır ki, rus qoşunları guya onun göstərişiyə Azərbaycanın quzeyindən öz-özünə çıxıb. Əslindəsə Qacar şahının V.A.Zubovu Qafqazdan qovmaqçın 1796-da göndərdiyi 16 minlik süvari qoşun bu generalı darmadağın etmiş, o, torpaqlarımıza Dərbənd hasarlarının arxasından boylanmalı olmuşdu.* [Bu faktı fransız alimi *S.Piko* (Ch.Picault) «Miladın XVIII yüzilində Persiya inqilablarının tarixi» əsərində (Paris, 1810, IIc., ss.410-418) göstərib]. Torpaqlarımız ruslardan bütünlükə 1797-nin yazında təmizləndi.

Qafqaz da imperatorun daxili siyasetində ən ənəmli yerlərdən birini tuturdu. Orada Rusiyaya mühəribənin qaçılmaz olduğunu görən *Ağaməhəmməd şah uzun sürəcək Qafqaz safərinə hazırlaşdı. Onun əmriylə imperiyanın bütün sənaye və sənət mərkəzlərində tüfəng düzəldilməsinə başlanıldı, iki qurğuşun mədəni yeniləşdirildi, İşfahanada top və top gülləsi istehsalının əsası qoyuldu.*

1797-nin yazında öncə *Talış* xanlığını ələ keçirən Ağaməhəmməd şah *Qarabağa ikinci hücumu* başladı. O, vəliəhdə *Xanbaba Cahanbaninin* oğlanları *Abbas Mirzə, Məhəmmədqulu Mirzə və Hüseynəli Mirzəni* də döyüş meydانına aparmışdı ki, mühəribəyə alışmışlar. *Turkənd* dağının yanında dayandıqları ilk gün şah mühəribəni necə aparmaq qaydaları haqqında onlara çoxlu öyünd-nosihot verdi. Bu nəsihət və təlimatlar xüsusən *Abbas Mirzəyə* faydalı oldu.

Öncə Pənah xanın tikdirdiyi *Əsgəran* qalasına yüksək edən şah dörd günlük mühəsirədən sonra *bu qalanı hücumla aldı*. Qacar ordusu 2 minə yaxın əsgər itirsə də *Əsgəranın alınmasıyla Şuşaya yol açıldı*.

Şuşaya çataraq şəhəri mühəsirəyə alan şah qala hasarını topla dağıtmayı əmr etdi. *İbrahimxəlil xan* gördü ki, toplar susdurulmasa şəhər əldən gedəcək, ona görə də şəhərdən çıxıb şahın *Topxanaya* yiğdiği topları məhv etməkçün hücumu keçdi. Belə hal yarana biləcəyini qabaqcadan nəzərə alan şah işini ehtiyatlı tutmuşdu. Doğrudur, o, İbrahimxəlil xanın şəxsən özünün şəhərdən çıxacağını heç ağlına da gətirmirdi, çünki *bu, qoşun başçısı üçün bağışlanılmaz bir səhvdi*, ancaq şəhərdən çıxañ qüvvənin topları məhv etmək istədiyini görən şah onların şəhərə qayıdış yolunu kəsməyi bacardı və mühəsirəyə salaraq qırdı. İbrahimxəlil xan şahın toplarını sıradan çıxarsa da artıq şəhərə qayıda bilmədi və canını ölümədən güclə qurta-raraq *Balakənə*, qohumu *Ümmə xanın* yanına qaçıdı. Ağaməhəmməd şah qaçan xanı izlətmədi, çünki Şuşanın alınmasını onun məhvini saydı. *Xanın yersiz igidliyi Şuşanın əldən getməsini sürətləndirdi*.

Ağaməhəmməd şah Şuşa əhlinə xəbər yolladı ki, *İbrahimxəlil xan sizi ataraq qaçıb; şəhər əhalisi bundan sonra da təslim olmayıaraq müqavimət göstərsə onların canına, malına və namusuna Kirman və Tiflisdəki kimi təcavüz ediləcək*.

Şuşalılar bu müraciətdən sonra şəhərin baş ruhanisi axund *Hacı Babəki* şahın hüzuruna danışığa gəndərdilər və bu ağıllı ruhanının müdrikliyi sayəsində Ağaməhəmməd şah Qacar təslim olan Şuşa əhlindən 200 min əşrəfi bac (mühəribə xərci) aldı və *onlara toxunmadı*. Şah yalnız İbrahimxəlil xanın Qarabağdakı bütün mülklərini müsadirə etdi.

Şuşaya hərbi hakim təyin edən şah *qoşuna şəhərdən dışarıda dayanmaq göstərişi verdi ki, əsgərlər əhaliyə ziyan yetirə bilməsinlər*.

*Ağaməhəmməd şahda güclü oynaq ağrıları var-*dı. Bu ağrılar hər dəfə şiddetlənəndə ən azı on beş gün çəkərdi. Şuşada olarkən də xəstələnmiş imperator öz sorkerdəsi Məhəmmədhəsən xan Qacarı ağır toplarla Şamaxı qalasını alaraq Şirvanı tutmağa, Mustafa xanı itaotə gətirməyə göndərdi. Bir az sonra özü də saqlaraq Şamaxiya gətdi.

Mühasirənin 12-ci günü şəhər qalası top atəşlərindən uşub dağıldı, əsgərlər sel kimi şəhərə doldu, ancaq Mustafa xan qaçıb canını qurtara bildi. Bundan sonra şəhəri qoruyanlar müqaviməti dayandıraraq təslim oldu. Ağaməhəmməd şah şəhərə girdi.

Müharibə qanunlarına görə, şah müqavimət göstərən Şamaxı əhalisini cəzalandırmalıydı (kişilər öldürməli, qadınlar və əmlak əsgərlər arasında bölüşdürülməliydi). Ancaq *bir türk imperatoru olduğunu* Şuşada öz alicənablılığıyla sübut etmiş Ağaməhəmməd şah bu türk şəhərindən də cəzani götürdü, həm də şah Şamaxıda daha insaflı davrandı – nəinki qarət fərmanı vermedi, nəinki şamaxılılardan bac da almadı, hətta əsgərlərə çatası qənimətin pulunu (bu xərc əhalidən alınmaliydi) öz cibindən ödədi.

Ancaq Qacar imperatoru Mustafa xanın Şirvandaki bütün mülklərini mühəribə qanunlarına əsasən müsadirə etdi.

Şah Şamaxıdan yenə Şuşaya döndü.

Ağaməhəmməd şah Qacar gəncəli Cavad xanı və bakılı Hüseynqulu xanı, İbrahimxəlil xanın baş vəziri Molla Pənah Vaqifi və xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşiri (Batmanqılıncı) həbs etdirmişdi və sonuncu iki nəfəri ertəsi gün öldürməyə söz vermişdi.

İmperator

Şuşada öyrəndi ki, saray adamlarından Sadiq Gürcü (Mesxetiyalı Andrey) Şamaxıda 2 nəfər fərraş-la birgə bir dövlətinin evinə gedərək şahın adından tələb etməklə 5 min təmən pul və zinət əşyası götürüb. Bunu özləri də təsdiqləyəndən sonra şah onları həbs etdirərək sabah öldürməyə qərar verdi. Labüd ölüm qarşısında qalan həmin üç şəxs (Sadiq Gürcü, isfahanlı Xodadad və mazandaranlı Abbas) *21 zilhicca 1211-də (17 iyun 1797)* gecə sui-qəsdlə şahı qətlə yetirdi. (Bu sui-qəsdi Fətəli şah Qacarin, Məhəmməd bəy Cavanşiri, Molla Pənah Vaqifin, Sadiq xan Şəqaqinin... təşkil etdiyini bildirən qaynaqlar da var).

Ağaməhəmməd şah çöl şəraitində təhlükəsizliyi xeyli gücləndirəsə də şəhərlərdə bir elə ehtiyatlı davranışmaz, inzibatçılıqdan qaçırdı. Bunun cəzasını o, Şuşada çəkdi – məhz inzibatçılığı zəifletməsi nəticəsində sui-qəsdcilər çadırına girə bildilər, onu öldürməyi və yanındaki sərvətin çoxunu talamağı bacardılar.

İlk baxışda Ağaməhəmməd şahın öldürülməsi tam təsadüf kimi görünə bilər və təəssüf ki, bütün qaynaqlar bu faktı indiyədək yalnız bu cür də təqdim edir. Ancaq, *bizcə, istər Ağaməhəmməd şah Qacarin, istərsə də Nadir şahın qətlə yetirilməsini qətiyyən təsadüf saymaq olmaz*. Niyə? Birincisi, hər iki sui-qəsd az qala eyni ssenari üzrə yerinə yetirilib (bu isə onların eyni mərkəzdən hazırlanıb gerçəkləşdirildiyini göstərir). İkincisi, XVIII yüzildə öz qılınclarıyla Şərqi dünyasının iki möhtəşəm imperiyasını qurmağı bacarmış iki ən az man, ən ağıllı və ən qətiyyətli imperatorunun terror üçün seçilməsi də hcç cür təsadüf ola bilməz. Üçüncüsü, bu iki qəsdin tarixi baxımdan qısa vaxtda – 50 ilin içində (1747-1797) baş verməsi də düşündürürür.

BƏS Ağaməhəmməd şahın (Nadir şahın da) qatilərinin arxasında kim dayanıb, əsl sifarişçi kim olub? Bu sorğuya ən doğru cavab yalnız bu sualların qarşılığında alına bilər: *onlar ən çox kimə mane olurdular, onları öldürtmək ən çox kim(lər)ə faydalıydı?* Əlimizdə bu gün heç bir tarixi sənəd-sübut olmasa da, bizcə, hamidən çox Rusiya, İngiltərə və Fransadan şübhələnməyə haqqımız var. Axı *Rusiya Dəli Petronun vəsiyyətini yerinə yetirərək isti dənizlərə çıxməq istəyir, ancaq qarşısında nəhəng Nadir şahı və Ağaməhəmməd şahı görürdü – onun işgal etdiyi Qafqaz torpaqlarını yalnız bu iki şah geri qaytarmışdı.* (II Yekaterinanın Ağaməhəmməd şahı devirmək planı da boş söz deyildi. Rus tarixçisi N.A.Kuznetsovanın bu cümləsini də təsadüf saymaq olmaz: «*Ağaməhəmməd... ona təbe olan ərazini Gürcüstan və Zaqafqaziya xanlıqlarının hesabına genişləndirməyə əla ilk cəhdindəcə məhv oldu...*»). İngiltərəninə yerini Nadir şah həm Hindistanda, həm də Kəngər/Fars körfəzində dar etmişdi. Bundan başqa, hər iki imperator Rusiya, İngiltərə və Fransanın Şərqi strateji baxımdan bu ən mühüm məkanında əl-qol açmasına imkan verməməklə yanaşı, bütövlükdə onların Şərqdə həyata keçirməyə başladıqları işgalçılıq, müstəmləkəçilik siyasetinin gerçəkləşməsində ən ciddi maneəyə çevrilmişdi.

Cinayətin ertəsi günü şahın alay rəisi Sadiq xan Şəqaqi qatilləri yaxaladı. Onları vəliəhdin anası və şahın xalası başda olmaqla Qacar xanımları çarmixa çəkdirdilər.

Məhəmmədhüseyn xan Qacar şahın öldürülməsi xəbərini vəliəhd Xanbaba Cahanbaninin Şuşadakı kiçik qardaşı Hüseynqulu xana çatdırıldı. Hacı İbrahim xan Kələntərdən başqa, şahın bütün adamları cənazəni

yerdə qoyub axşamadək Şuşadan qaçdilar, çünki şüsalılardan qorxurdular. *Hacı İbrahim xan Kələntər* şahın cənazəsini axund *Hacı Babəkin* yanında əmanət qoydu ki, sonra dəfn etsinlər. O, şahdan qalmış səltənət cəvahirlərinin yağmalanmasına da imkan verməyərək onları vəliəhdin oğlanlarıyla Tehrana göndərdi (ancaq *şah xəzinəsinin mühüm bir hissəsini Məhəmməd bəy Cavanşir əla keçirə və Xəzinə qayasında basdırıa bilmişdi*). Şirazda olan vəliəhd Xanbaba Cahanbani Hacı İbrahim xan Kələntərin göndərdiyi məktubu alaraq şahın ölümündən 27 iyun 1797-də xəbərdar oldu.

Ağaməhəmməd şah Qacarın övladı olmadığına görə onun taxtında vəliəhdli əyləşdi və *Xanbaba Cahanbani 1798-in Novruz bayramında özünə Fətəli şah ünvanını götürərək 37 il (1797-1834) hökmdarlıq etdi*.

Fətəli şahın göstərişiyə Ağaməhəmməd şahın cənazəsi *Şuşadan Tehrana* gətirildi və oradan Nəcəf şəhərinə göndərilərək 8 yanvar 1798-də birinci imam həzrət Əlinin məqbərəsi yaxınlığında dəfn edildi.

***

Ağaməhəmməd şah bir çox müsbət keyfiyyətləri özündə birləşdirən yüksək mənəviyyatlı türk imperatoru, görkəmli dövlət başçısıdır. Nə yazıqlar ki, türkün dönyaının dörd cəhətdəki saysız-hesabsız düşmənloru bu böyük şəxsiyyəti bugündək yalnız ən mənfi yönündən tanıtmağa çalışıblar və istədiklərinə xeyli dərəcədə çatıblar da.

Hər şeydən qabaq, göstərməliyik ki, *Ağaməhəmməd şah Qacarın bir hökmdar olaraq hukimiyyətini sürdürməsi, istərsə əyanlarına, istərsə də siravi təbəələ-*

rinə öz nüfuzunu qəbul etdirməsi başqa şahlara nisbətən müqayisələunmaz dərəcədə çətindi, çünkü tarixdə Ağaməhəmməd şahadək hələ heç bir xədim nəinki şah, heç ən kiçik bir bölgənin ağası, yaxud qoşun başçısı da ola bilməmişdi, çünkü adamlar belə bir şəxsin ağalığını özlərinə həqarət sayırdılar. Ağaməhəmməd şahın nəinki düşmənləri, hətta bir çox qohum və yaxınları da bir xədimin ağalığı altında bulunmaq istəməyərək üşyan edirdi. Ancaq müstəsna ağıl və dərrakəsiylə, sonsuz dözüm və bacarığıyla o, qeyri-mümkün olan bir şeyi gerçəkliyə çevirdi – nəinki adıca şah, hətta böyük bir imperianın qurucusu və əzəmətli hökmdarı olmayı bacardı!

Sözsüz ki, istər hakimiyətdə, istərsə də adı həyatda qazandığı möhtəşəm qələbələrini o, xədimliyi üzündən bütün yaşamı boyunca bir an da unuda bilmədiyi şəxsi psixoloji sarsıntılarından yuxarıda dayanmaq bacarığı sayəsində əldə edib. Ancaq özünə də qalib gəlmək bacarığına o, hədsiz ruhi göynərtilər bahasına yiyələnib – bir çox tarixçilərin bildirdiyinə görə, Kırman fəthindən sonrakı bütün şahlığı boyunca onu bir dəfə də gülən görməyiblər. (Hətta *Lütfəli xandan* qalmış ən məzəli təlxək də şahı güldürməyi bacarmayıb).

Ümumiyyətlə, Ağaməhəmməd şah öz içindəki bütün emosiyalara ağalıq etməyi bacarmışdı. Tarixçilərin yazdığını görə, o, heç vaxt *duyğularını üzündə bildirməz, qəzəbdən qızarın pörtməz, coşub özündən çıxmaz, hırslı vaxtında səsini ucaltmaz, əsəbi halda cəza verməz, hətta məhkumların hökmərini də sanki xidmətçidən su istər kimi sakitliklə, təmkinlə söylərdi.*

Ağaməhəmməd şah da Şah İsmayıll kimi *təmiz bir türk (Qacar) varlığına dayanaraq yeni bir türk xanə-*

dəni qurdu. O, bütün hakimiyyəti boyunca məhz türk tayfalarını: avşarları, xalacları, bayatları, qaragözlüləri və b. özünün hərbi-siyasi qüvvəsinin dayağına çevirdi. Onun və sonrakı bütün Qacar şahlarının çağında (1925-ədək) sarayın və ordunun dili əsasən doğma türk diliydi. (S.Vurğunun «*Vaqif*» dramında Ağaməhəmməd şahın türk dilinə nifrət etməsi, onu bəyənməməsi haqqında yazılınlar tarixi gerçəkliliyin təhrifindən başqa bir şey deyil).

Ağaməhəmməd şahın özü və ondan sonra gələn bütün Qacar hökmdar və şahzadələri toy, yas, hərbi yürüş və b. mərasimlərinin qədim türk adat-anənəsinə uyğun keçirilməsinə ciddi diqqət yetirirdilər. Onların hamisinin yaylaq və qışlaq sarayları vardı, yürüslər zamanı çadırda qalırdılar. Türk ənənələrini yaşıdan *Qacar xanımları başqa müsəlman ölkələrindən fərqli olaraq sarayın siyasi həyatında fəal iştirak edirdilər.* Məsələn, Ağaməhəmməd şahın anası *Ceyran xanım* ərini və oğlunu hakimiyətə gətirməkçün dəfələrlə at belində qilinc çalmışdı.

Qacarların dövlət emblemi kimi Aslan və Günsəs (Şirü Xurşid) təsvirinin götürülməsi də *Səlcuqlular* və *Elxanlılardan* gələn qədim türk ənənəsinə sədaqətdən doğur (bu emblem rəsmən *Məhəmməd şah Qacarın* çağında təsdiqləndi).

Olduqca uzaqgörən olan Ağaməhəmməd şah Qacar *imperianın özündən sonra da təmiz türklərin əlində qalmasından ötrü* qardaşı oğlu və vəliəhdə *Baba xana* belə vəsiyyət etmişdi: *“Bəylərbəyi Mirzəməhəmməd xan Dəvəli Qacarın qızını taxtın səndən sonrakı varisi Abbas Mirzəyə alarsan. Onların oğluna mənim adımı verib Məhəmməd Mirzə çağırarsınız. Bax, o, öz*

*qanında iki böyük Qacar sülaləsinin qanını daşıya-
caq. Mənim dayım Süleyman xan dövlətimiz üçün çox
işlər görüb. Öz qızını onun oğluna verərsən. Onların
nikahından doğulan qızı isə Məhəmməd Mirzəyə ala-
san. Beləliklə, Məhəmməd Mirzədən doğulan uşaqlar
hər iki tərafдан sənin nəvələrin olar".* (Başqa sözlə,
Ağaməhəmməd şah atası Qovanlı, anası Dəvəli qacarı
olan bir şahzadə isteyirdi. Buna görə də Fətəli şah son-
ralar *gürçü qızından olmuş böyük oğlunu yox, məhz*
"təmiz" Qacar Abbas Mirzəni özünə vəliəhd seçdi).

Qacar imperatoru ədalətli adamdı. Allahdan çox qorxduğuna görə *heç bir cinayəti cəzasız, heç bir xid-
məti mükafatsız qoymazdı, səbəbsiz kimsəni incitməz-
di. Ömrünün sonlarında əhalini vergilərlə çox yüklə-
məməyə çalışırı. Təbii fəlakət bölgələrindəki əhalinin
vergisini həmin il ya azaldır, ya da bütünlükə ləğv
edirdi.* Dövlətlilərdən zorla pul alınmasına razı olmurdı. Onun hakimiyyəti sayəsində varlanmış insanların dövlətinə göz dikməzdı. Adı təbəələri onun dövründə, məsələn, Nadir şahın çağında olduğu kimi maddi məh-
rumiyyətlərə, hakimiyyət məmurlarının zülmlərinə uğ-
ramadılar, ona görə də imperatorun şəxsiyyətinə incə-
liklə bələd olan vicdanlı tarixçilərin, demək olar ki, ha-
misi *Ağaməhəmməd şahı əhaliylə mülayim davranan*
hökmdar kimi tanıdıb. Əsl dindar olan, namazını heç
vaxt ötürməyən, başqa dinlərdən olan insanları da in-
citməyə qoymayan şah alimlərə və ruhanilərə (onların
içində də seyidlərə) xüsusi hörmətlə yanaşır, onların
maddi vəziyyətinin həmişə yaxşı olmasına çalışırı. Ağaməhəmməd şahdan qabaq yəhudiləri sinaqoqlar-
ında ucadan Tövrat oxumaq üstündə cəzalandırır, atəşpərəslərə əziyyət verirdilər; o, fərمانla bu halla-
rin qarşısını aldı.

Ağaməhəmməd şah iradəli və sözübü töv adamdı. Taxta oturduğu gündən dünyaya göz yumduğu ana-
dək dediyi bütün sözləri, verdiyi bütün vədləri yerinə
yetirmişdi. O, ürəyində tutduğu niyyətlərinə çatmaq-
çün son anadək çarpışardı. Səltənətdə, həyatda nə qazanmışdısa *heç kəsə arxalan olmadan yalnız öz əməyi,*
öz iradəsi sayəsində əldə etmişdi.

Hədsiz savadlı olan Ağaməhəmməd şah bir çox elmlərin, o sıradan torpaqşunaslığın da mahir bilicisiydi. Öz şəxsi təcrübələrinə əsaslanan şah bu sahədə çoxlu yəniliklər də etmişdi. Jan Gevr adıyla tanınmış müəllif yazar: "Həmişə deyirdi ki, hər bir əkinçi öz torpağını, əkin yerini tanımalıdır. Bilməlidir ki, bu torpaq hansı bitki üçün yararlıdır. Torpağı nazik və xırda deşikli bir qabın içində doldurub üzərinə yavaş-yavaş su tökürdü, su torpaqdan keçib bir qabda yiğilirdi. Sonra əkinçiyə deyirdi ki, suyu dadsın. Əgər su şorməzə olurdusa deyirdi bu torpaqda yaxşı qovun-qarpız yetişər; əgər suyun dadi turş olurdusa deyirdi bu torpaq arpa-
buğda əkmək üçündür. Suyun dadi acı olanda deyirdi bu torpaqda pambıq yaxşı əmələ gələr. Ağaməhəmməd heç bir mədrəsədə torpaqşunaslıq dərsi oxumamışdı, hər nə bilirdisə ancaq öz istedadı və qabiliyyəti sayəsində əldə etmişdi. Bu biliyin nəticəsiydi ki, onun tarla-
larından həmişə yaxşı məhsul əldə edilirdi".

Mütaliəni çox sevən şah səfərə çıxanda kitabxanasını da özüylə aparardı.

Təbiətcə qənaətcil adamdı, *israfçılığın düşməniydi*, buna görə bəziləri onu xəsis də adlandırıb. Öz gəlir-çıxarını dəqiq ölçüb-biçər, elə edərdi ki, heç zaman kimdənse borc almağa ehtiyac duymasın. Bunun nəticəsidir ki, özündən sonra 50 kürur (25 milyon) tü-

*mən şəxsi sərvəti qaldı. Saray adamlarının maaşını
şah vaxtlı-vaxtında öz cibindən ödəyər, mühabibədə
həlak olan əsgərlərin ailəsinə təqaüd verərdi.*

Beləliklə, Azərbaycan imperatoru Ağaməhəmməd şah Qacarın adı türk dövlətçiliyi tarixində özünə əbədi şərəfli yer tutub. Bu qürur doğuran tarixi öyrənmək hər birimizin borcudur.

25.3.2002

Başlıca qaynaqlar:

1. Azərbaycan tarixi. Redaktor: prof. Süleyman Əliyarlı. Bakı: «Azərbaycan», 1996.
2. Çingiz Qacar. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanının görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı: "Nicat", 1997.
3. İslam Ansiklopedisi. 1.cilt, s.148; 4.cilt, ss.387-389; 6.cilt, ss.33-38.
4. Jan Gevr. Xacə şah. (Tarixi roman). Bakı: "Gənclik", I kitab, 1993; II kitab, 1994.
5. Yılmaz Öztuna. İslâm Devletleri. Devletler ve Həndanlar. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1989, cilt:1, ss. 794-805.
6. П.Г.Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. СПб., Гт., 1869.
7. Жизнеописание Ага Магомет хана Каджара, основателя ныне царствующей в Персии династии, с кратким обозрением последовавших после его смерти главнейших происшествий. СПб., 1835.
8. Чингиз Каджар. Каджары. Баку: XXI YNE, 2001.
9. Н.А.Кузнецова. Иран в первой половине XIX века. Москва: «Наука», 1983.

2002
144

Ağaməhəmməd şah Qacarın qurduğu Azərbaycan Qacar imperiyası

